

Makalenin geliş tarihi: 01.04.2022
Makalenin kabul tarihi: 19.04.2022

**ALMANCA ÇOCUK KİTAPLARINDA ULUS-IRK KALIP
YARGILARI: “HATSCHI BRATSCHI'S LUFTBALLON”
ÖRNEĞİNDE TÜRK İMGESİ**

**NATION – RACE STEREOTYPES IN GERMAN CHILDREN’S
BOOKS: TURKISH IMAGE IN THE SAMPLE OF “HATSCHI
BRATSCHI'S LUFTBALLON”**

Uğur CANSIZ**
Hasan BOLAT***

Özet

Günümüz teknoloji çağında her ne kadar çocuklar dijital materyallerle daha fazla vakit geçiriyor olsalar da ailede veya eğitim ortamlarında çocuk kitapları ile de karşılaşmaktadırlar. Çocuk kitapları eğitici - öğretici içerikler barındırmalarının yanı sıra bireylerin çocuklukta farklı toplumları, ulusları tanımlarına da olanak sağlamaktadır. Çocuk kitaplarında diğer toplumlara, uluslara veya ırklara yönelik imgelere yüklenen ulus-ırk kalıp yargıları (stereotipler) yer alabilmektedir. Çalışmada bu bağlamda bir çocuk kitabı örneğinde yer alan ulus-ırk stereotiplerinin tespit edilerek analiz edilmesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda bu çalışma, küçük yaşlarda olumsuz ulus-ırk stereotipleriyle karşılaşan çocukların bilinçaltında ‘öteki’ toplum, ulus veya ırk hakkında olumsuz, hatta düşmanca imgelerin oluşabileceğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Araştırma verileri içerik analizi çerçevesinde analiz edilmiştir. Araştırmanın örneklemini ilk basımı 1904, son basımı 2019 yılında gerçekleştirilen “Hatschi Bratschi’s Luftballon” adlı Almanca çocuk kitabının farklı tarihli yayınları oluşturmaktadır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda subaylık yapmış şair ve yazar Franz Karl GINZKEY tarafından yazılan “Hatschi Bratschi’s Luftballon” adlı çocuk kitabının farklı tarihli yayınlarının yazılı ve görsel içerikleri karşılaştırmalı analiz edilerek Türk imgesine yönelik stereotip içeren bulgular bu çalışmada ortaya konulmaktadır. Bu çalışmada, incelenen çocuk kitaplarında yer alan ulus-ırk stereotiplerinin çocukların “öteki” olarak sunulan Türk toplumuna yönelik düşüncelerini, tutumlarını ve bakış açılarını olumlu veya olumsuz nasıl etkileyebileceği tartışılmıştır.

* “Hatschi Bratschi’s Luftballon” adlı çocuk kitabı Türkçe’ye çevrilmemiştir. Eserin adı bu çalışmada “Hatschi Bratschi’nin Hava Balonu” olarak ele alınmıştır. Başlık ve kitaptan alıntılar bu çalışmanın yazarları tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

** Arş. Gör., Hakkari Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı, ugurcansiz@hakkari.edu.tr

*** Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı bolathas@omu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Kalıp Yargı – Stereotip, Ulus–İrk Kalıp Yargıları, Türk İmgesi, Almanca Çocuk Kitapları, “Hatschi Bratschi's Luftballon”

Abstract

Although children spend more time with digital materials in today's technology age, they also encounter children's books in the family or educational environments. Children's books contain not only educational - didactic contents, but also allow individuals to get to know different societies and nations in childhood. National-racial stereotypes attributed to images of other societies, nations or races can be found in children's books. In this study within this context, it is aimed to identify and analyze the national-race stereotypes in an example of children's book. In addition, this study is important as it indicates that children exposed to negative nation–race stereotypes at early ages can develop negative and even hostile images towards “other” communities, nations, or races in their subconscious. In the research, document analysis, one of the qualitative research methods, was employed. The data of the research were analyzed within content analysis. The sample of the research consists of the different versions of German children's book “Hatschi Bratschis Luftballon” printed in different years, which was first published in 1904 and last published in 2019. The different publications of the children's book entitled “Hatschi Bratschis Luftballon” written by the poet and writer Franz Karl GINZKEY, who served as a military officer in the Austro–Hungarian Empire, are analyzed comparatively in terms of both written and visual content, and the findings containing stereotypes about the Turkish image are revealed in this study. It is discussed in this study how the nation–race stereotypes in children's books, investigated in this study, can affect children's beliefs, attitudes and perspectives towards Turkish society, that is as “other” presented, either negatively or positively.

Keywords: Stereotype, Nation–Race Stereotypes, Turkish Image, German Children's Books, “Hatschi Bratschi's Luftballon”

1. GİRİŞ

İnsanlar olarak bizler üç biçimde var olabilmekteyiz: Bunlardan birincisi bireyler bağlamında bizlerin kendimizi nasıl tanımladığımızla bağlantılıdır. İkincisi ise başkalarının yani diğer insanların bizi nasıl tanımladığıyla ilgilidir. Sonuncusu ise biz insanoğlunun gerçekte nasıl olduğu ile ilişkilidir. Bununla birlikte insanların aksine toplumlar ise bu var olma sürecini iki biçimde yaşamaktadırlar: Birincisi toplumların kendilerini nasıl algıladıkları ile ilgiliyken ikincisi ise başkalarının herhangi bir toplumu nasıl algıladığı ile ilişkilidir. Bu sebeple de her bir toplumun diğer toplumsal yapıların bakış açısındaki algılanış biçimi, diğer bir ifadeyle de toplumsal imgesi son derece önem taşımaktadır. Nitekim bu algılanış biçimi söz konusu toplumun yarısını oluşturmaktadır (Breitenstein, 1968; akt. Gökçe ve Gökçe, 2011: 11). Bir toplum gerçek manada her ne kadar olumlu özelliklere sahip olsa da diğer toplumlar açısından önemli ve geçerli olan toplumların birbirlerini nasıl algıladıkları ve nihai olarak da olumlu veya olumsuz hangi çerçevede kabullendikleridir. Bu yaklaşımın toplumların yanı sıra birbirlerine karşı ‘öteki’ olarak kabul edilebilen tüm bireyler, gruplar, uluslar için de geçerli olduğu ifade edilebilmektedir. Zira bir bireyin bile iyi veya kötü birisi olup olmadığı diğerlerinin onu nasıl algıladığı noktasında anlam kazanmaktadır. Çünkü bireyler, gruplar, toplumlar veya uluslar birbirlerini algılamaları ve anlamlandırmaları çerçevesinde karşı gruba yönelik yaklaşımlar sergilemektedirler.

Bir toplumun üyesi olarak dünyaya gelen, gelişen ve zaman içerisinde de kendinin farkına varan bir birey, içinde yaşamakta olduğu toplumsal yapının kendisine doğrudan veya dolaylı yollarla sunduğu davranış kalıpları dahilinde düşünce biçimi oluşturmakta, hareket etmekte ve varlığını idame ettirmektedir.

Bu bağlam çerçevesinde bireyler toplumun bir parçası olarak toplumsal yapının kendilerine sunduğu düşünce, davranış ve tutumlarla doğru orantılı olarak 'biz' olgusunun bakış açısına sahip olmaktadır. Şimşek'in (2018: III.) değindiği bakış açısında ise insanların davranış kalıplarını şekillendiren unsurlardan biri de hiç şüphesiz 'biz' dışında konumlanmış olan ve 'biz' kavramına anlam veren 'öteki'dir. 'Öteki' hakkında sahip olunan her bir bilgi ve oluşagelen her imge kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak hem bireysel hem de toplumsal söylemleri ve davranışları belirlemektedir. Nitekim 'biz' kavramı bireye ve topluluğa varlıksal bir konumlandırma sağlarken, 'öteki' kavramı çoğunlukla olumsuz bilgilerle ve içeriklerle anılmaktadır. İnsanlık tarihinde ilk toplulukların ortaya çıktığı dönemlere kadar götürülmesi mümkün olan bu kategorizasyonun, önceki süreçlere nazaran 19. yüzyılda ön plana çıkan uluslaşma dönemlerinde daha soyut ve daha keskin bir anlam kazandığı söylenebilmektedir. Modern devletlerin kuruluş süreçlerinde ya da sonrasında oluşturulan 'ulus' kavramı, soyut manadaki 'biz'i temsil ederken, ulus haricinde kalan ve genellikle de ulusun düşmanı olarak konumlandırılan her grup, topluluk veya millet de soyut çerçevede 'öteki' biçiminde tanımlanmaktadır (Şimşek, 2018: III.). 'Biz' ve 'öteki' kavramları noktasında Güvenç (1997: 287; akt. Uluç, 2003: 38) ise farklı bir bakış açısını ortaya koymaktadır:

Her toplum kendisini dünyanın hatta evrenin merkezine koyar. Ötekileri kendisinden genellikle aşağı bir yerlerde görür, değerlendirir. Etnosantrizm (bizmerkezcilik) adı verilen evrensel eğilim ülkelerin imgelerini de etkiler. Bu anlamda imgeler, tarihi köklere dayanmakla birlikte görelî gerçekleri ifade ederler (Güvenç, 1997: 287; akt. Uluç, 2003: 38).

'Etnosantrizm' kavramı özünde grup 'ben-merkezciliği' olarak ele alınmaktadır. 'Etnosantrizm'i kavramlaştıran Sumner bu yaklaşımın dış gruplara yönelik önyargılı ve olumsuz tutumlarla güçlü bir biçimde ilişkilendirilebileceğini savunmuştur. Sumner'in bakış açısında herhangi bir dış gruba yönelik bir tür üstünlük hissi barındırmakta olan grup içi adanmışlık ve arkadaşlık ile grup içindkileri grup dışındakilere karşı korumaya hazırbulunuşluk durumu teknik olarak 'etnosantrizm' anlamına gelmektedir (Bizumic ve Duckitt, 2008: 438; akt. Kurtbaş, 2017: 109). 'Etnosantrizm' kavramının 'biz' olarak kabul edilen iç gruplara dair pozitif tutumları barındırırken 'biz' dışında kalan 'öteki' gruplara yönelik ise olumsuz, aşağılayıcı ve hatta düşmanca tutumları içerdiğinin söylenmesi mümkündür. Bu çerçevedeki 'biz' bakış açısında ise 'öteki' gruba, topluma, ulusa yönelik ortaya çıkabilecek stereotiplerin (kalıp yargıların) yüklendiği imgeler ve tasvirler söz konusu olmaktadır.

1.1. Stereotip Kavram Çerçevesi

Kavramsal çerçevede 'stereotip' (kalıp yargı) sözcüğü etimolojik olarak "katı, dayanıklı, sıkı, sert, sabit" anlamlarındaki Yunanca bir kelime olan "stereos" ve "biçim, karakter, model, nitelik, şekil, tip" anlamındaki "typos" kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşan bir anlam alanına sahiptir (Quasthoff, 1973; akt. Gökçe ve Gökçe, 2011: 47). Etimolojik anlamının yanı sıra hem bu çalışmada hem de 'öteki' kavramını konu edinen çalışmalarda ve araştırmalarda ise stereotip kavramı farklı bir anlam alanında ele alınmaktadır. Bu bağlamda sosyal bilimlerde stereotip kavramını ilk defa bilimsel olarak ele alarak kavramı literatürde kullanmaya başlayan Walter Lippmann'dır. Stereotip kavramını Lippmann 1922'de kaleme aldığı "Public Opinion" ("Kamuoyu") isimli kitabında ilk kez kullanmıştır. Lippmann bu kitabında stereotip kavramını "kafalardaki, dolayısıyla düşüncelerdeki sabit resimler", "tek taraflı, şematik, zihinlerdeki resimler" olarak ele almıştır (Gökçe ve Gökçe, 2011: 47). Lippmann'ın yaklaşımında stereotipler yarısı kişilerin kendisi tarafından diğer yarısı da çevresi tarafından oluşturulan kafalardaki görüntülerdir.

Lippmann’ın tanımlamasından yola çıkan Schaff ise stereotiplerin kavram çerçevesinde toplumsal yaşamın baskılamasına uygunluk bulunduğunu ifade etmektedir. Olası bu toplumsal baskı o kadar güçlüdür ki çoğu zaman kişilerin kendi yaşam deneyimlerini bile kamufle edebilmektedir. Bu bağlamda içinde yaşanılan toplumsal yapının beklentileri ve kabulleri dikkate alınmakta ve kişilerin gerçeklik algısı dahi bu çerçevede biçimlenmektedir. Schaff’ın bakış açısında kişiler çocukluk yıllarından itibaren dil aracılığıyla din, milliyet ve ırk gibi konularda farklı stereotipler edinmektedirler ve bu stereotiplerle ilişkili olarak da kişilerde saldırganlık eğilimleri ortaya çıkabilmektedir (Schaff, 1979: 164; akt. İmançer, 2013: 130).

Amerikan sosyal bilimciler Katz ve Braly ise 1930’lı yıllarda ele aldıkları ulus ve ırk stereotiplerine dair çalışmalarında kategoriler aracılığıyla stereotiplerin içerik kazandığını ifade etmektedirler. Bu açıdan kişilerin herhangi bir sınıfa üye olması yeterli görülmektedir. Bu bağlamda da herhangi bir ırka yönelik olumsuz düşünceler ve ön kabullere sahiplik durumu stereotip olarak geçerli olmaktadır (Katz ve Braly, 1933: 280–290; akt. İmançer, 2008: 306, 307).

1.2. Stereotip Bağlamında Türk İmgesi

İmge sözcüğü Türk Dil Kurumu Sözlükleri – Güncel Türkçe Sözlükte (TDK, t. y.) “1. Zihinde tasarlanan ve gerçekleşmesi özlenen şey, hayal, hülya.”, “2. Genel görünüş, izlenim, imaj.”, “3. Duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri, hayal, imaj.”, “4. Duyularla algılanan, bir uyaran söz konusu olmaksızın bilinçte beliren nesne ve olaylar, hayal, imaj.” anlam karşılıklarıyla verilmektedir. Etimolojik bağlamda ise resmedilme, resim, görüntü, kurgu, inşa ya da tasavvur anlamlarına gelirken imge sözcüğünü kavramsal çerçevede “mental imaj” ifadesiyle bilim dünyasında ilk ele alan isim Lippman’dır. Bu ifade ile Lippmann imge kavramını “zihnimizdeki resimler” olarak nitelendirmiştir. İnsanların zihinlerinde yerleşik olarak yer alan olası bu izlenimler, resimler ve fikirler çevrenin gözlemlenmesi neticesinde oluşmakta ve bireylerin davranışlarına, eylemlerine, çevreleri ile olan iletişimlerine yön vermektedir. Nitekim tecrübeler aracılığıyla bireylerin zihinlerinde oluşan bilişsel sınıflandırmalar ve kategoriler bireysel algılama süreçlerinde düzenleme ve yönlendirme noktasında önemli bir işleve sahiptirler (Gökçe ve Gökçe, 2011: 43, 44).

İmge kavram alanı dikkate alındığında Arjantinli düşünür ve yazar Jorge Luis Borges’in aktardığı bilgi çerçevesinde Türk’ün kötü–olumsuz imgesini oluşturan aslında Avrupa’dır. Hiç kuşkusuz dünya genelinde Türk imgesinin oluşmasında ve kemikleşmesinde en büyük rolü oynayan Avrupa’dır ve Avrupa bu Türk imgesini kendi politikaları ekseninde bir propaganda unsuru olarak kullanmaktan da geri kalmamıştır. Akdeniz’in bir ucundan diğer ucuna ulaşan ve eklenen anlatılarla süslenen, çoğu zaman da dönüşümlere uğratılan Türk imgesi XV. ve XVI. yüzyıllarda Giovanni Ricci’nin “Türk Saplantısı” (*Obsessione Turca*) olarak nitelendirmiş olduğu kıtasal bir hastalığın da tohumlarını atmıştır. Örneğin elli senelik bir yaşamı geride bırakan pek çok yetişkin bireyin bugün bile hala İspanya’da “Türk geliyor!” söylemi ile korkutulmakta olduğu belirtilmektedir. Kökleri büyük olasılıkla XVI. yüzyıla kadar uzanan “Anneciğim, Türkler!” (*Mama, i Turchi*) ünlemi İtalya’da olduğu kadar Franco dönemi İspanya’sında da geçerliliğini koruyan bir korkunun dışavurum ifadesiydi. Nitekim “Türk” isminin “umacı” [(“coco”), (öcü)] sözcüğü ile eş anlamlı görülmesi son yirmi – otuz yıl öncesine kadar mevcut olan trajik bir gerçekliktir (Kumrular, 2016: 7). Karlsson’a göre de Avusturya’da kırsal kesimlerde dışarıda oynayan çocukları evlerine çağırmak amacıyla günümüzde hala “Hava karardı, Türkler geliyor, Türkler geliyor, içeri!” (*Es ist schon dunkel. Türken kommen. Türken kommen.*) biçiminde bağırılmaktadır. Yine İtalya’da “Türk gibi küfrediyor.” (*Bestemmia come un turco*), “Bir Türk gibi leş kokuyor.” (*Puzza come un turco.*) söylemleri ile kötü durumların Türklerle ilişkilendirildiği görülmektedir. Fransızların kullanmakta olduğu “*turquerie*” sözcüğü zalimliği, kabalığı ifade

etmektedir ve benzer biçimde İspanyollar da aşağılamak istedikleri kişiler için “*turco*” kelimesini kullanmaktadırlar (Karlsson, 2007: 16, 17; akt. Özsüer, 2018: 20). Yine bir XVI. yüzyıl İspanyol kroniğinde de şu ifadelerle bir Türk portresi çizilmektedir (Kumrular, 2016: 8):

“Yüce Tanrımızın yüceltildiği onca tapınak vahşice saldırıya uğradı, bu korkunç ve iğrenç insanlar tarafından onca bakire kirletildi, evli ve dul kadınlar zorlandı, onca asilin, onca delikanlının ve ihtiyarın kafası uçuruldu ve bir o kadarı da sefil esaret hayatına sürüklendi. Bu Hristiyan halkına onca zulüm ve eziyet ettiler.” (Kumrular, 2016: 8).

Egoizm, kudret, vahşet, şehvet kavramları etrafında dönen Türk imgesi şiirler, kronikler, romanlar, novellalar ve kiliselerin dağıttığı kitapçıklar aracılığıyla ölümsüzleştirilmekteydi. Örneğin Mozart’ın “Saray’dan Kız Kaçırma” eserinde Türklerin Hristiyanlara yönelik sergiledikleri davranış biçimi baş kahramanın ifadeleriyle şu biçimde aktarılmaktadır: “Önce gırtlığı kesilmiş, sonra asılmış, daha sonra kızgın şişlere geçirilmiş, sonra yakılmış, sonra bağlanmış ve son olarak da derisi yüzülmüş”. Mozart’ın bu müzikali aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin Hristiyan çocukları Balkanlar’dan devşirmesi konusu ile ilişkili olarak bir ‘kaçırma’ kurgusu üzerinden ele alınmaktadır (Özsüer, 2018: 21).

Avrupa kapılarına uzanan Türkler artık Batı belleğinde endişe, tehlike ve korku anlamlarına gelmekteydi. Bölgede Osmanlı – Türk tarihi ile beraber hüküm sürmekte olan İslami yapıda Türkleri salt etnik bağlamda ötekileştirmekle kalmayıp aynı zamanda da dini çerçevede ‘öteki’ olarak zihinlere yerleştirmekteydi. Aslında XVII. yüzyıla kadar devam eden Türklerin fetihleri Batı açısından salt toprak kaybetme olarak algılanmamakta aynı zamanda Türklerin Avrupa’da ve Hristiyanlık karşısında “İslam’ın Kılıcı” olarak İslamiyet’i yaydıkları görüşü de ortaya çıkmaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti’nin Viyana Kuşatması orta çağdan süregelen stereotiplerin bütünüyle Türklere atfedilmesine sebep olmuştur. Zira Viyana kuşatması neticesinde İslamiyet ile Türkler özdeşleştirilerek İslam o süreçten sonra Türk tehdidi şeklinde kurgulanmaya başlanmıştır (Ehmann, 2008; akt. Gökçe ve Gökçe, 2011: 85). 1565 senesinde Osmanlı Devleti’nin Malta’ya doğru sefere çıkması üzerine baş şövalye olan La Valette, Türkler ile gerçekleşen muharebeyi “Haç ve Kur’an arasındaki büyük muharebe” şeklinde tanımlamıştır. Tarih boyunca Kur’an kullanımı İslamiyet’i temsil ederken Haç ise Hristiyanlığı temsil etmekteydi ve gündeme gelen her Doğu ile Batı mukayesesinde asıl gerçekleşen Kur’an ve Haç karşıtlığıydı. Belki de bu durumun bir yansıması olarak Türk korkusu XVI. yüzyılda din adamlarınca kiliselerde genellikle dua ve vaaz metinlerinde kendine yer bulmaktaydı. Örneğin Alman teolog ve keşiş Luther Viyana’ya kadar gelmiş olan Türk ordusu karşısında Hristiyan dünyasının Tanrı’ya dualarla seslenmeleri çağrısında bulunmakta ve “Türkler Tanrı’nın öfkesinin sopası ve Şeytan’ın hizmetçisiydi.” söylemi ile de bu çağrısını pekiştirmekteydi. Batı’da uygulanmış olan bu tür vaaz, dua, ilahi ve çanlar XV. yüzyıldan sonra özellikle XVI. yüzyılın son dönemlerinde sürekli olarak sistematik biçimde tekrarlanarak Türklere dair “ezeli düşman” ve “kana susamış köpek” benzeri ifadelerle Batı dünyasında Türk ve İslam düşmanlığı hızlı bir şekilde yayılmaktaydı (Özsüer, 2018: 83, 108). Nitekim İslam tehdidi ve korkusu orta çağdan beri kurgulanmakta ve salt hikâyelerin yanı sıra dini içerikli farklı aktarımlarla da bilinçaltılarında daima canlı tutulmaktaydı (Gökçe ve Gökçe, 2011: 81). Bu nokta da gerek dinsel metinlerin gerekse dini ritüellerin asıl amaçları olan inanç yapılarından koparılıp toplumların, ulusların sosyopolitik bakış açıları doğrultusunda kendilerinden olmayan grupları, toplumları, ulusları ötekileştirme aracı olarak kullanıldıkları görülmektedir.

1.3. Araştırmanın Amacı

Bireyler diğer kişilere, toplumlara, uluslara veya ırklara yönelik ilk izlenimlerini aileleri ve içerisinde yaşadıkları toplumsal yapılar vasıtasıyla edinmektedirler. Diğer taraftan ise özellikle çocukluk dönemlerinde deneyimledikleri ve bilinçaltında kalıcı etkiler bırakabilen yazılı ve görsel materyaller aracılığıyla da ‘öteki’ne dair ilk izlenimler ortaya çıkabilmektedir. Çağımız şartlarında her ne kadar çocuk bireylerin ‘öteki’ gruplar, toplumlar, uluslar veya ırklarla karşılaşmalarının genellikle medya veya kitle iletişim araçları sayesinde gerçekleşebileceği düşünülse de günümüzde hala aileler tarafından çocuklukların zihinsel gelişimlerine olumlu yönde etki eden okuma etkinliğine önem verildiği bir gerçekliktir. Dolayısıyla bireylerin çocukluk dönemlerinde yazılı ve görsel içeriklerle en sık karşılaştıkları materyaller aslında çocuk kitapları olmaktadır. Bu gerçeklik göz önüne alındığında çocuk bireylerin yüz yüze geldiği çocuk kitaplarında kullanılan yazılı ve görsel içeriklerin ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Genel çerçeveden ele alındığında çocuk kitaplarının olası içerebileceği olumsuz yazılı ve görsel tasvirlerin, stereotiplerin çocuklarda olumsuz davranış ve tutumlara sebep olabileceği görülmektedir. Çocukların olumsuz stereotiplerle karşılaşması durumu daha spesifik açıdan değerlendirildiğinde ise çocuk kitaplarında herhangi bir gruba, topluma, ulusa veya ırka yönelik olumsuz yazılı veya görsel içeriklere yer verildiğinde bu içeriklerle karşılaşan çocuklarda ‘öteki’ olarak konumlandırılan diğer gruba, topluma, ulusa veya ırka yönelik belki de hayatları boyunca zihinlerinden silinmeyecek stereotipler oluşabilmektedir. Hatta söz konusu stereotiplerin içeriği ve yoğunluğu sonucunda kimi zaman çocuklukta kimi zaman da bilinçaltına yerleşen stereotiplerin ilerleyen süreçlerde ön plana çıkmasıyla ileriki yaşlarda ‘öteki’ne yönelik düşmanca tutumlar dahi söz konusu olabilmektedir. Bu noktalardan hareketle de çalışmanın amacı Almanca yazılmış bir çocuk kitabının farklı tarihlerde yayımlanmış üç basımında yer alan yazılı ve görsel içeriklerin ulus – ırk stereotipleri bağlamında analiz edilerek bu çocuk kitabını okuyan çocuklarda kitabın içerdiği stereotipler gölgesinde Türklere ve İslam’a yönelik oluşabilecek olumsuz stereotiplerin ve bakış açılarının tespit edilmesi ve değerlendirilmesidir.

1.4. Yöntem

1.4.1. Araştırmanın Modeli

İçeriği dikkate alındığında bu çalışmanın nitel bir araştırma olduğu görülmektedir. Nitekim Yıldırım ve Şimşek (2005: 19) nitel araştırma modelini doküman analizi, gözlem ve görüşme gibi nitel çerçevedeki veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamları içerisinde hem gerçekçi hem de bütüncül bir şekilde ortaya konulmasına yönelik nitel bir sürecin takip edildiği araştırmalar bütünü biçiminde ele almaktadırlar. Almanca yazılmış bir çocuk kitabının farklı tarihli basımlarının içeriklerinde yer alan yazılı ve görsel bulguların analiz edilmesiyle ortaya konulan bu çalışma, nitel araştırma yöntemleri dahilindeki doküman incelemesi modeliyle gerçekleştirilmiştir. Doküman analizi modeli araştırılması hedeflenen olaylar, durumlar ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin, materyallerin analiz edilmesi sürecini kapsamaktadır. Araştırmaya dahil edilen kitapların içerikleri doküman incelemesi çerçevesinde analiz edilmiştir. İçerik analizinin (içerik çözümlemesi) araştırma nesnesi iletişimsel süreçteki metinlerdir. Amacı ise analize dahil edilmiş olan metin içeriklerinden sosyal gerçekliğe dair olası çıkarımların tespit edilebilmesi biçiminde belirtilebilmektedir. Dolayısıyla da içerik analizinde daima bir ilişki veya bir çıkarım söz konusu olabilmektedir. Bu çerçevede de içerik analizi, salt yazılı bir metin içeriğinin metin bağlamında çözümlenmesinden ziyade metin ötesi anlamsal içerik ile bağlantı kurulmasını da hedeflemektedir (Gökçe, 1995: 26).

1.4.2. Araştırmanın Veri Toplama Araçları

Her ülkede olabildiği gibi Almancanın anadil olarak konuşulduğu Almanya ve Avusturya gibi ülkelerde de ulus – ırk stereotipleri içeren Almanca çocuk kitaplarıyla karşılaşılabilir. Dolayısıyla ulus – ırk stereotiplerinin Türk imgesine yöneltildiği çocuk kitapları da söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda da ilk kez 1900’ü yılların başında kaleme alınarak gerek görsel gerekse yazılı içerikler bakımından Türk imgesine yönelik yoğun biçimde olumsuz stereotipler üzerine kurgulanan ve bu asır boyunca farklı tarihlerde basımı tekrarlanmış olan “Hatschi Bratschi’s Luftballon” isimli Almanca çocuk kitabı bu araştırmanın veri toplama aracı olarak çalışmaya dahil edilmiştir. Almanca bu çocuk kitabının 1933, 1943 ve güncel olarak 2019 yıllarında yayımlanmış farklı basımları yazılı ve görsel içerikler bakımından bu çalışmada karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Franz Karl GINZKEY’in yazmış olduğu “Hatschi Bratschi’s Luftballon” adlı çocuk kitabı 1904 yılı ilk basımının aslına uygun biçimde son olarak 2019 yılında tekrar yayımlanmıştır. Aslına uygun bu son yayım ile kitabın içerdiği Türk imgesine yönelik olumsuz, hatta düşmanca stereotiplerin nesilden nesile aktarılmaya devam ediliyor olması da bu çocuk kitabının veri toplama aracı olarak seçilmesi noktasında önem taşımaktadır.

1.4.3. Araştırma Verilerinin Analizi

“Hatschi Bratschi’s Luftballon” isimli Almanca yazılmış çocuk kitabının 2019, 1943 ve 1933 yılı basımlarının yazılı ve görsel içeriklerinde yer alan Türk imgesine yönelik ulus – ırk stereotiplerine dair bulgular ortaya konulmuştur. 2019 yılı güncel basımın, kitabın ilk defa yayımlandığı 1904 yılındaki aslına uygun olarak tekrar yayımlandığı belirtilmiştir. Böylelikle de kitabın 2019 yılı son basımı ile aslında 1904 yılı ilk basımındaki verilerin de analiz edildiğinin söylenmesi mümkündür. Kitabın farklı tarihli basımlarında da benzer ulus – ırk stereotipleri bulunabildiği için internet araştırma sayfalarından ulaşılabilen kitabın diğer basımlarına ait yazılı ve görsel verilerin analizleri de çalışmaya dahil edilmiştir. Tespit edilen tüm bulgular araştırma verilerini gözden geçirme, tanıma ve inceleme imkânı sunan içerik çözümlemesi çerçevesinde analiz edilmiştir.

2. BULGULAR

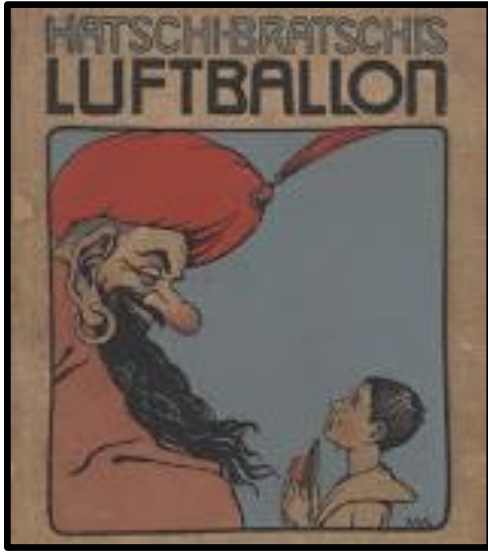
Franz Karl Ginzkey’, “Hatschi Bratschi’s Luftballon” kitabının ilk basımının gerçekleştiği 1904 yılına kadarki seyahatname, tarih kitabı, ansiklopedi gibi kaynaklarda tasvir edilen “Türk” ulusuna yönelik bakış açısını resmederek çocukların bilinçaltına etki edecek bir imgeye büründürmüştür. Bu bağlamda da Hatschi Bratschi’s Luftballon isimli çocuk kitabı anlatım kurgusunun yanı sıra Türk düşmanlığı içeren birçok görsel stereotip barındırması sebebiyle diğer çocuk kitaplarından farklılık göstermektedir (İstek ve İstek, 2019: 66). Anlatım kurgusu noktasında “Hatschi Bratschi’s Luftballon” çocuk kitabı aslında düz yazı türünde bir çocuk hikâyesi özelliği taşımaktadır. Düz yazı; cümleler, paragraflar halinde yazılan bir anlatım türü olmasına rağmen “Hatschi Bratschi’s Luftballon” kitabının anlatım kurgusu dikkate alındığında ise kitabın yazınsal içeriğinin şiirsel bir anlatımla manzum hikâye olarak kaleme alındığı görülmektedir. Manzum hikâyelerde olduğu gibi “Hatschi Bratschi’s Luftballon” kitabında da anlatım kimi zaman beyitlerden oluşan kimi zaman da dördlüklerden oluşan dizelerle verilererek erek kitle olan çocuk okurların ilgisini ve dikkatini çekmek amaçlanmaktadır.

“Hatschi Bratschi’s Luftballon” adlı çocuk kitabında tespit edilen Türk imgesine yönelik yazılı ve görsel ulus – ırk stereotip bulguları kitapların içerik akışları doğrultusunda birlikte aktarılmıştır. İçerik analizi gerçekleştirilen kitabın 2019 tarihli son basımında ve diğer bazı basımlarında sayfa numaralandırması yapılmadığı için bu basımlarda tespit edilerek çalışmada aktarılan bazı yazılı ve görsel bulgularda sayfa numarası belirtilememiştir.

2.1. “Hatschi Bratschi's Luftballon” Çocuk Kitabındaki Yazılı ve Görsel Bulgular

Kitaplar ile ilk temas kapak görselleri aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu çocuk kitabının farklı tarihli basımlarının kapak görselleri göz önüne alındığında kitabın farklı basımlarının genelinde hava balonu içerisinde bir kişi görülmektedir. Özellikle de şekil 2, 3 ve 4'teki görsellerde görüldüğü üzere hava balonundaki kişi silueti ürkütücü, korkunç ve gaddar ifadeler taşımaktadır. Hava balonu olmayan kapak görsellerinde ise kitap içeriğindeki çocuk kaçırma eylemine gönderme yapan dürbün veya kaçırılan çocuk ile yan yana sunulmuş tasvirler yer almaktadır.

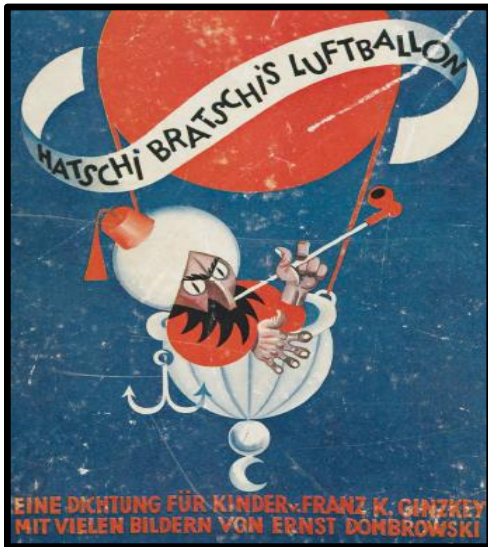
Hem kapak görsellerinin hem de kitap içerisindeki Hatschi Bratschi tasvirlerinin tüm görsellerinin ortak özelliği de Osmanlı Devleti halkı ile özdeşleştirilmiş olan “kavuk”, “fes”, “sakal”, “tütün çubuğu” ve hatta “çarık” sembolleri ile sunulmuş olmalarıdır.

Şekil 1. 1904 Yılı İlk Basımı Kapak Görseli (Ginzkey, 1904; akt. Maculotti, 2015)

Şekil 2. 1922 Yılı Basımı Kapak Görseli (Ginzkey, 1922; akt. Maculotti, 2015)

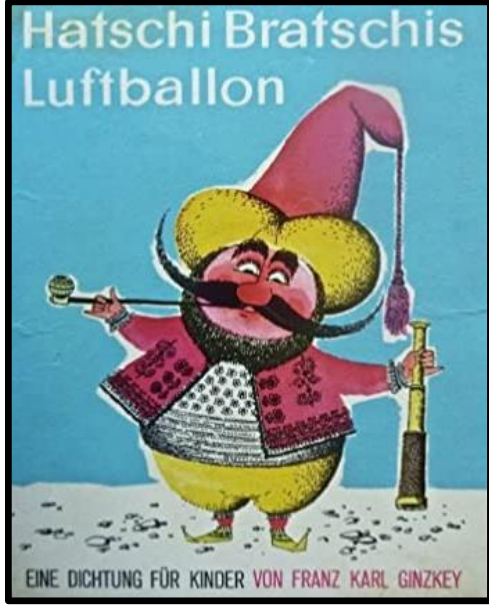

Şekil 3. 1933 Yılı Basımı Kapak Görseli (Ginzkey, 1933)

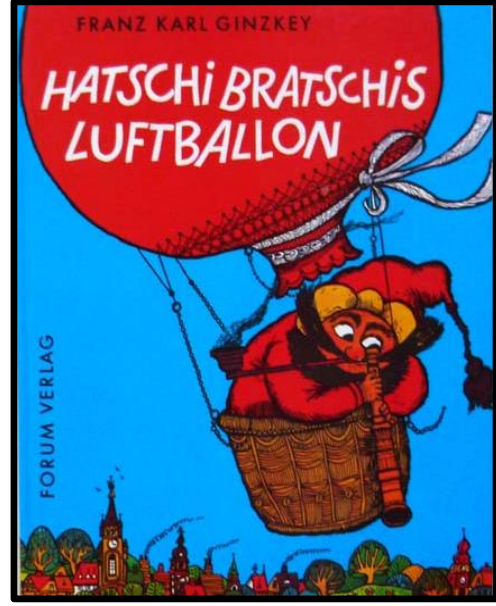

Şekil 4. 1943 Yılı Basımı Kapak Görseli (Ginzkey, 1943)

Kapak görselleri arasında Hatschi Bratschi tasvirinin zalim ve kötü bir görünüşle sunulduğu şekil 3'teki 1933 yılı basımı kitap kapağının görselinde bir ayrıntı daha dikkat çekmektedir. Hatschi Bratschi'nin içerisinde bulunduğu hava balonunun hemen altında 'hilal' sembolü bulunmaktadır. Hatta görsele daha dikkatli bakıldığında içerisinde bulunduğu ve hemen altında 'hilal' sembolünün yer aldığı hava balonunun sepeti tersine çevrilmiş bir cami kubbesini andırmaktadır. Zira hava balonunun sepeti olarak sunulan bu sembol düz konumlandırıldığında üzerinde 'hilal' bulunan bir cami kubbesi görünümünü yansıtmaktadır. 'Hilal' sembolünün İslamiyet'i sembolize ettiği dikkate alındığında kitapta Türk imgesinin ve Osmanlı Devleti'nin yanı sıra İslam da 'öteki' kategorisi dahilinde olumsuz stereotiplerle sunulmaktadır.

Şekil 5. 1962 Yılı Basımı Kapak Görseli (Ginzkey, 1962; akt. Maculotti, 2015)

Şekil 6. 1968 Yılı Basımı Kapak Görseli (Ginzkey, 1968; akt. Maculotti, 2015)

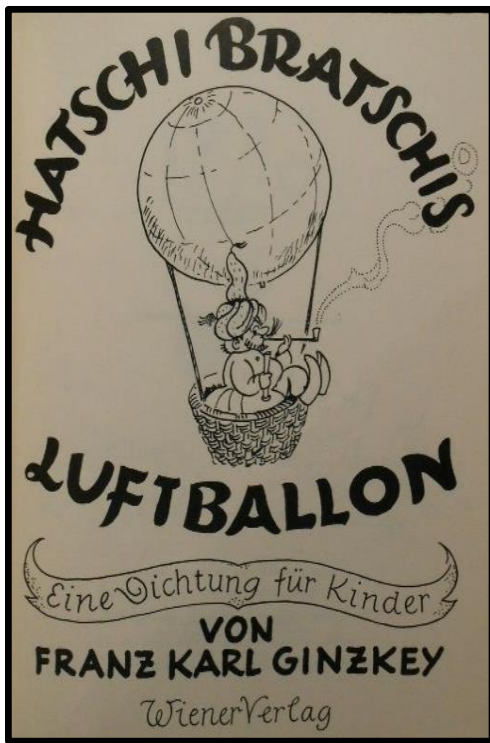

Şekil 7. 2019 Yılı Son Basımı Kapak Görseli (Ginzkey, 2019)

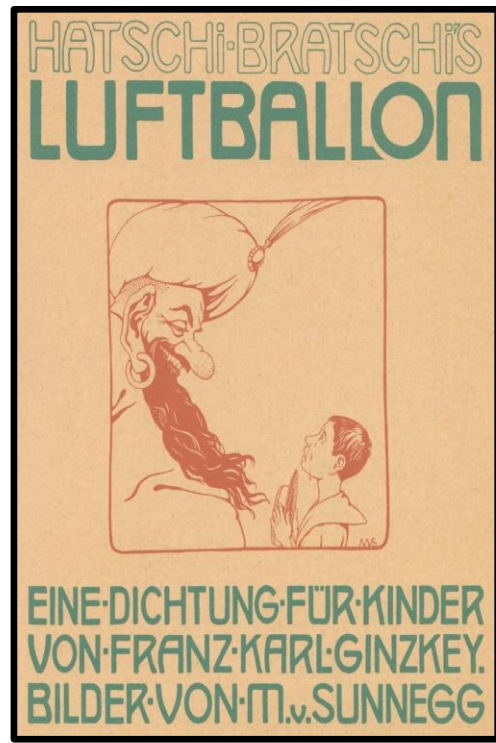

Şekil 8. 1933 Yılı Basımı İç Kapak Görseli (Ginzkey, 1933)

1943 yılı basımı şekil 4'te ve sonrası basımlar olan şekil 5'te ve 6'da kapak görsellerindeki tasvirler görece yumuşatılmış gibi görünse de kapakta sunulan kişinin elindeki dürbün ayrıntısının gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Nitekim tasvir edilen 'Hatschi Bratschi' isimli bu kişi hava balonu ile diyar diyar gezerek kaçırmak için dürbünü ile çocuklar aramaktadır. Aslında bu noktada İstek ve İstek'in (2019: 67) de değindiği bir konu olarak kitabın üzerine kurgulandığı düşünülen Osmanlı Devleti'ndeki devşirme sistemi akla gelmektedir. Kitapta bir nevi Osmanlı dönemi 'devşirme sürücüsü' olarak sunulan olumsuz tip 'Hatschi Bratschi' Almanca konuşulan bir bölgeden çocuk kaçırmakta ve böylelikle de kitabın kapak sayfasından itibaren olumsuz stereotipler gölgesinde çocuk kaçıran acımasız, kötü bir Türk tasviri sunulmaktadır. Şekil 1'deki 1904 yılı ve şekil 7'deki 2019 yılı basımları bire bir aynı görsel ile sunulmuştur. 1943 yılı sonrasındaki basımlarda sunulan yazılı ve görsel içeriklerdeki ulus – ırk stereotiplerinin görece yumuşatılması eğiliminin kitabın 2019 yılı son basımı ile terk edildiği ve kitabın ilk aslına uygun biçimde tekrar yayımlandığı görülmektedir.

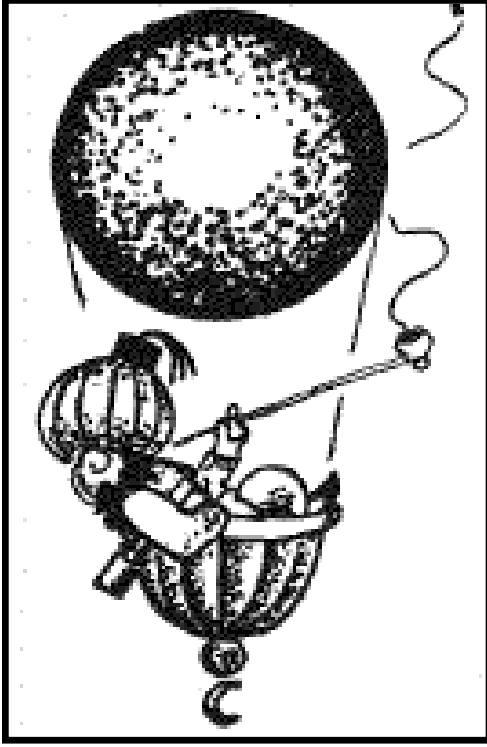

Şekil 9. 1943 Yılı Basımı İç Kapak Sayfası (Ginzkey, 1943)

Şekil 10. 2019 Yılı Basımı İç Kapak Sayfası (Ginzkey, 2019)

Şekil 9'daki 1943 yılı basımının iç kapak sayfasında ana kapak sayfası ile bağlantılı olarak Hatschi Bratschi hava balonunda tipik Osmanlı kıyafetleriyle tütün çubuğunu içerek etrafı gözlemlemektedir. Şekil 10'daki 2019 basımının iç kapak sayfasının görseli ise ana kapak sayfası ile birebir aynıdır. İç kapak sayfaları arasında şekil 8'deki 1933 yılı basımı ön plana çıkmaktadır. Nitekim bu görselde kapak görselinden görece farklı olarak Hatschi Bratschi yine kavuk taşıyan bir görünüm ile elinde küçük bir uçan balon taşıyarak olumsuz bir tasvirle sunulmaktadır. Aynı görselde kaçırılan küçük çocuğun yanı sıra yine kötü görümlü yaşlı bir kadın, elinde mızrak ile bir zenci ve bir maymun da yer almaktadırlar.

Şekil 11. Hava Balonu ile Çocuk Kaçırmaya Gelen Hatschi Bratschi Tasviri (Ginzkey, 1933: 7)

Şekil 12. Hava Balonu ile Çocuk Kaçırmaya Gelen Hatschi Bratschi Tasviri (Ginzkey, 1943: 9)

Şekil 13. Hava Balonu ile Çocuk Kaçırmaya Gelen Hatschi Bratschi Tasviri (Ginzkey, 1968; akt. ZVAB: t.y.)

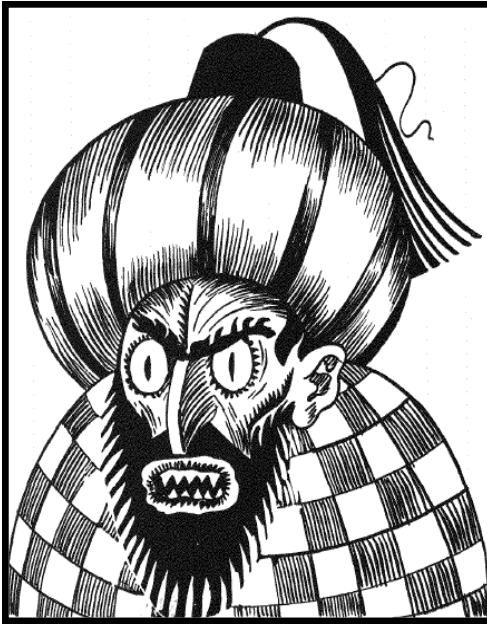
Şekil 14. Hava Balonu ile Çocuk Kaçırmaya Gelen Hatschi Bratschi Tasviri (Ginzkey, 2019)

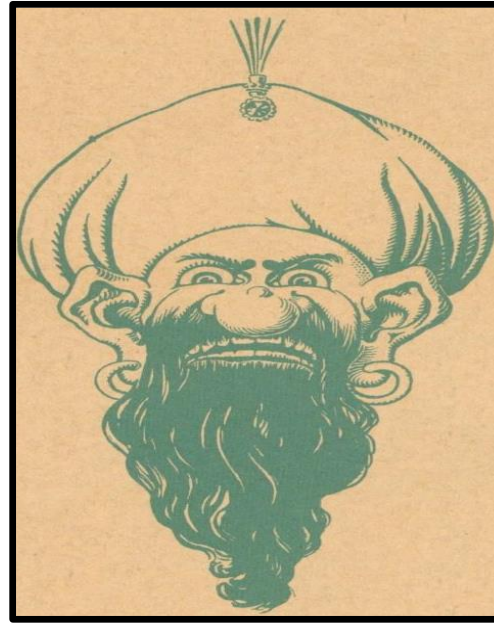
Şekil 15. Hatschi Bratschi’yi Tasvir
Eden Görsel (Ginzkey, 1933: 3)

Şekil 16. Hatschi Bratschi’yi Tasvir
Eden Görsel (Ginzkey, 1943: 10)

Şekil 17. Hatschi Bratschi’yi Tasvir
Eden Görsel (Ginzkey, 1933: 8)

Şekil 18. Hatschi Bratschi’yi Tasvir
Eden Görsel (Ginzkey, 2019)

Şekil 11, 12, 13, ve 14’te Hatschi Bratschi’nin hava balonu içerisinde tütün çubuğu içerek küçük çocuk ‘Fritz’i kaçırmaya geliş anı yine bir olumsuzluk çerçevesinde tasvir edilmiştir. Bu görseller içerisinde en masumane tasvir olarak görülen şekil 13’teki 1968 yılı basımı görselde dahi Hatschi Bratschi elindeki çipayı çocuk kaçırmak için aşağıya sallamaktadır. Kitabın diğer basımlarında da ilgili bölümdeki görsellerle birlikte yer alan aşağıdaki metin kesiti içerisinde kızgın, kötü, fena anlamlarını karşılayan bir sözcük ile nitelendirilen Hatschi Bratschi’nin Türk / Doğu Ülkesinden gelen bir hava balonu ile yaklaştığı küçük Fritz’i yakaladığı, hava balonuna çektiği ve hatta küçük çocuğu ısırıldığı belirtilmiştir.

„Es ist, man sieht es deutlich schon, Ein Großer roter Luftballon.

Drin sitzt, die Pfeife in der Hand, Ein Türke aus dem Türkenland.“ (Ginzkey, 1933: 7 / Ginzkey, 2019)

„Drin sitzt, die Pfeife in der Hand, Ein Zauberer aus dem Morgenland.“ (Ginzkey, 1943: 9)

“Açıkça görülüyor ki bu, Kırmızı büyük bir hava balonu.

Bu hava balonu içinde elinde bir tütün çubuğu olan, ‘Türk Ülkesi’nden gelen bir Türk oturuyor.” (Ginzkey, 1933: 7 / Ginzkey, 2019)

“Bu hava balonu içinde elinde bir tütün çubuğu olan, ‘Doğu Ülkesi’nden gelen bir Büyücü oturuyor.” (Ginzkey, 1943: 9)

„Der böse Hatschi Bratschi heißt er, Und kleine Kinder fängt und beißt er.“ (Ginzkey, 1933: 8 / Ginzkey, 1943: 10 / Ginzkey, 2019)

“Onun adı kızgın, kötü Hatschi Bratschi,” “Ve o küçük çocukları yakalar ve ısırır.” (Ginzkey, 1933: 8 / Ginzkey, 1943: 10 / Ginzkey, 2019)

Sonrasındaki şekil 15, 16, 17 ve 18’de ise kitabın farklı basımlarında kullanılan Hatschi Bratschi’nin yüz tasvirleri yer almaktadır. Bu görseller incelendiğinde en masumane kabul edilebilecek tasvirlerde dahi çocuklar için ürkütücü bir gülümseme, asık bir surat ya da tedirgin edici bir görünüş yer almaktadır. Nitekim şekil 17’deki tasvir deyim yerindeyse bir canavarı andırırken şekil 18’de ise Hatschi Bratschi acımasız, kızgın, ürkütücü ve zalim bir görünüşün yanı sıra normal bir insanda bulunmayan kulak, göz ve burun tasviriyle sunulmaktadır. Bir diğer nokta ise istisnai durumlar söz konusu olsa da İslam kültürünün hâkim olduğu bölgelerde çoğunlukla kadınların kullanmakta olduğu küpeyi şekil 18’de Hatschi Bratschi’nin kullandığı göze çarpmaktadır. Böylelikle de aslında erkek olan Hatschi Bratschi tasvirinin bir kadın materyali kullanımıyla İslam kültürü ile örtüşmeyen bir tutumun resmedildiği görülmektedir.

Aşağıdaki yazılı bulgularda ise olumsuz tasvirle sunulan Hatschi Bratschi’nin küçük çocuk Fritz’i hava balonuyla kaçırmak için yakaladığı ve hava balonuna çekip parmak sallayarak çocuğu tehdit ettiği ifade edilmiştir. Fritz’in korkudan çığlık attığının, ağladığının ve kurtulmak için çırpındığının belirtildiği bu kısımda 1933 ve 2019 yılı basımlarında Hatschi Bratschi küçük Fritz’e onu Türk Ülkesi’ne kaçırdığını söylemektedir. Bu ifade 1943 yılı basımında ise Doğu Ülkesi olarak geçmektedir.

„Ach Hatschi Bratschi hat ihn schon! Er hat ihn schon und hält ihn fest,

Weil er mit sich nicht spaßen läßt. Er spricht und droht ihm mit der Hand.“ (Ginzkey, 1933: 9 / Ginzkey, 1943: 12, 13 / Ginzkey, 2019)

„Du kommst mit mir ins Türkenland, Da hilft kein Schrei’n und Weinen,

Kein Strampeln mit den Beinen!“ (Ginzkey, 1933: 9 / Ginzkey, 2019)

„Du kommst mit mir ins Morgenland, Da hilft kein Schrei’n und Weinen,

Kein Strampeln mit den Beinen!“ (Ginzkey, 1943: 13)

“Ahhh, Hatschi Bratschi onu yakaladı bile! Onu çoktan yakaladı ve sıkı sıkı tuttu,

Kendisiyle dalga geçilmesine müsaade etmediği için. O konuşuyor ve parmağıyla çocuğu tehdit ediyor.” (Ginzkey, 1933: 9 / Ginzkey, 1943: 12, 13 / Ginzkey, 2019)

“Sen benimle ‘Türk Ülkesi’ne geliyorsun, Bu durumda çığlık atmanın ve ağlamanın, Bacaklarınla tepinmenin yardımı olmaz!” (Ginzkey, 1933: 9 / Ginzkey, 2019)

"Sen benimle 'Doğu Ülkesi'ne geliyorsun, Bu durumda çığlık atmanın ve ağlamanın, Bacaklarınla tepinmenin yardımı olmaz!" (Ginzkey, 1943: 13)

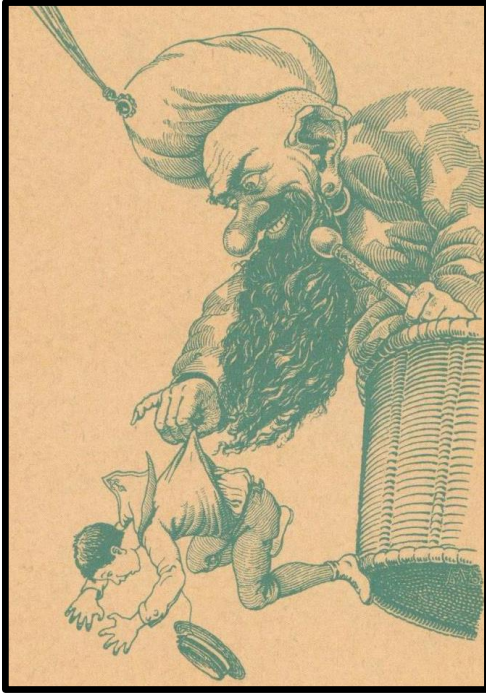
Söz konusu bu yazılı bulgular şekil 19, 20, 21, 22, 23 ve 24'te yer alan aşağıdaki görsellerle resmedilerek aktarılmaktadır:

Şekil 19. Hatschi Bratschi'nin Çocuk Kaçırma Tasviri (Ginzkey, 1933: 9)

Şekil 20. Hatschi Bratschi'nin Çocuk Kaçırma Tasviri (Ginzkey, 1943: 12)

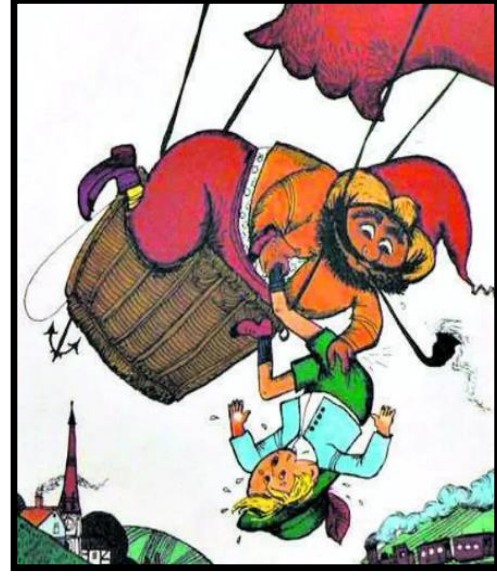
Şekil 21. Hatschi Bratschi'nin Çocuk Kaçırma Tasviri (Ginzkey, 2019)

Şekil 22. Çocuğun Hava Balonundaki Ağlama Tasviri (Ginzkey, 2019)

Şekil 23. Çocuğun Hava Balonundaki Çırpınış Tasviri (Ginzkey, 1943: 13)

Şekil 24. Hatschi Bratschi'nin Çocuk Kaçırma Tasviri (Ginzkey, 1968; akt. ZVAB: t.y.)

Aşağıda aktarılan yazılı ve görsel bulgularda ise Hatschi Bratschi'nin ana kapak görsellerinde elinde tuttuğu dürbünü ile Türk Ülkesi'ne kaçırmak için başka çocuklar aradığı aktarılmaktadır. Bu çocuk kaçırma isteği ile aslında Hatschi Bratschi tasvirinin acımasız, zalim ve gaddar bir arzuya sahip olduğuna değinilmiştir. Dürbünü ile çocuk ararken de hırsla etrafa baktığı ifade edilmiştir. Bu aşırı hırs ile etrafı izlemekte olan Hatschi Bratschi'nin koca kafasının ona ağır gelmeye başlayarak hava balonundan aşağıya derin bir kuyuya düşmesi tasvir edilmiştir. Ayrıca bu ifade ile Hatschi Bratschi'ye koca kafalı yakıştırmasının yapıldığı da görülmektedir.

Ein großes Fernrohr nimmt er dann, Und fängt damit zu suchen an.
Er will noch andre Kinder fangen, Das ist sein grausames Verlangen!
Er schaut begierig durch das Rohr, Er beugt sich immer weiter vor,
Er beugt und beugt sich immer mehr, Sein großer Kopf wird ihm zu schwer. [...]
Und fällt hinab, o welch ein Graus! In einen tiefen Brunnen gerade! (Ginzkey, 1933: 10, 11, 13, 14 / Ginzkey, 1943: 14, 15, 16, 19 / Ginzkey, 2019).

“Sonra o eline büyük bir dürbün alır, Ve bununla aramaya başlar.

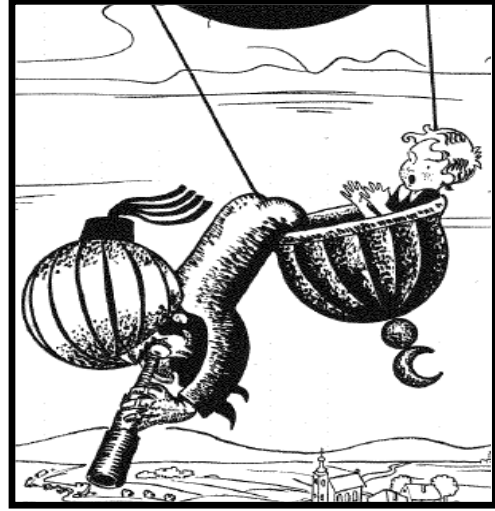
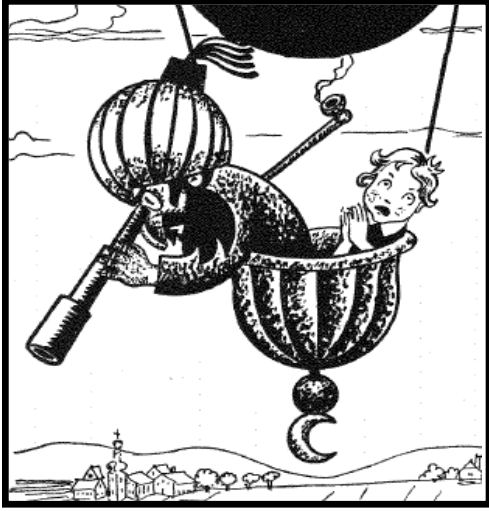
O daha başka çocukları da yakalamak istiyor. Bu onun acımasız, zalim arzusu!

O, dürbünden hırsla bakıyor, O sürekli ve sürekli öne doğru eğiliyor,

O, git gide eğiliyor ve eğiliyor, Onun koca kafası ona çok ağır geliyor. [...]

Ve o aşağıya düşüyor, nasıl bir dehşet! Doğrudan derin bir kuyuya!” (Ginzkey, 1933: 10, 11, 13, 14 / Ginzkey, 1943: 14, 15, 16, 19 / Ginzkey, 2019).

Yukarıdaki metin kesitinde yer alan bulgularda da aktarıldığı üzere Hatschi Bratschi'nin acımasız, zalim ve gaddar bir hırsla Türk Ülkesi'ne kaçırmak için dürbünüyle yeni çocuklar araması aşağıda verilen şekil 25, 26, 27, 28 ve 29'da sunulmaktadır:

Şekil 25. ve 26. Hatschi Bratschi'nin Kaçırmak İçin Başka Çocuklar Aramasını Tasvir Eden Görseller (Ginzkey, 1933: 10, 11)

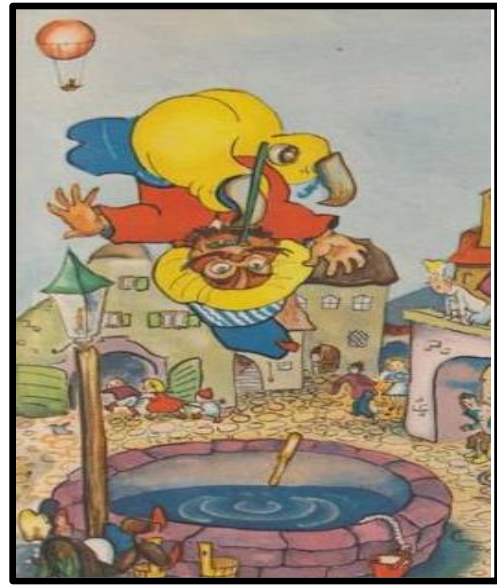
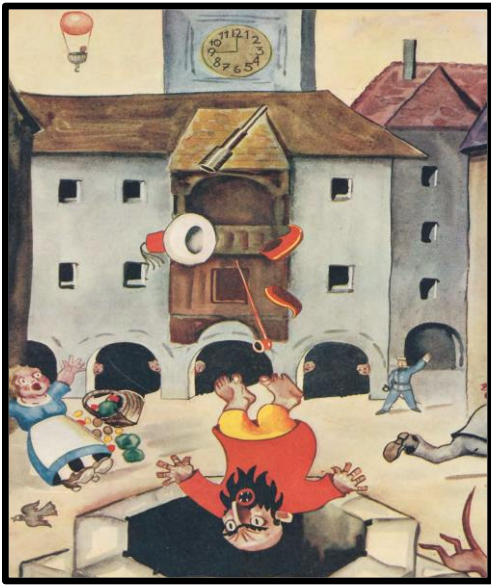

Şekil 27. ve 28. Hatschi Bratschi'nin Kaçırmak İçin Başka Çocuklar Aramasını Tasvir Eden Görseller (Ginzkey, 1943: 14, 15)

Şekil 29. Hatschi Bratschi'nin Kaçırmak İçin Başka Çocuklar Aramasını Tasvir Eden Görsel (Ginzkey, 2019)

Bu bölümde tespit edilen görsel bulgular içerisinde dikkat çeken diğer bir nokta ise Hatschi Bratschi'nin kaçırmak için başka çocuklar ararken aniden hava balonundan derin bir kuyu içerisine tepetaklak düşmesidir. Hatta 1933 ve 1943 yılı basımlarında renkli sunulan birkaç görselden birisi de Hatschi Bratschi'nin hava balonundan kuyuya tepetaklak düşüş tasviridir. Çocuk kaçırmak için kontrol edilemez bir hırsla hareket eden Hatschi Bratschi'nin kendine hâkim olamayıp derin bir kuyuya düşerek yok oluşu tasvir edilmektedir. Şekil 30 ve 31'de de görüldüğü üzere bu düşüş sırasında Osmanlı Devleti'ni çağrıştıran "kavuk", "fes", "tütün çubuğu" ve "çarık" gibi semboller de düşüş görseline dahil edilerek Hatschi Bratschi ile birlikte kuyuya düşmektedirler. "Hatschi Bratschi's Luftballon" adlı çocuk kitabının 1968 yılı basımı üzerine ele aldıkları çalışmalarında İstek ve İstek (2019) Osmanlı Devleti'ni çağrıştıran bu sembollerin böylesine bir düşüş görseli içerisinde aktarılmasının Osmanlı Devleti'nin çöküşünü temsil eden bir sunum çalışması olabileceğini ifade etmektedirler.

Şekil 30. ve 31. Hatschi Bratschi'nin Hava Balonundan Kuyuya Tepetaklak Düşüş Tasvirleri (Ginzkey, 1933 ve 1943: 17)

Sonraki yazılı bulgular ve bu bulguların tasvir edildiği görseller olan şekil 32, 33, 34, 35, 36 ve 37'ye ilk bakıldığında stereotiplerin Türk imgesine değil de yamyamlara ve zencilere yönelik olduğunu düşünülmektedir. Fakat metin kesiti içerisinde satır arasında okuyucuya aktarılan "hain", "kötü", "fena", "sinsi" anlamlarındaki "tückisch" sözcüğü ile kitapta Türk imgesiyle hiç bağlantısı olmayan bir bölümde dahi Türk imgesine yönelik stereotiplere yer verildiği görülmektedir. Nitekim bu bölümde kullanılan "tückisch" sözcüğü yerine kullanılabilir Almanca birçok farklı sözcük mevcutken "Türk", "Türk'e özgü", "Türklerle ilgili" anlamlarındaki "Türkisch" sözcüğünden tek bir harf ile ayrılan "tückisch" kelimesinin metinde kullanılması bu bölümdeki stereotip bulgularının da bilinçaltında Türk imgesine yüklediğinin düşünüldüğünü mümkün kılmaktadır. Bu yazılı bulgularda sunulan tasvirlerin yamyam (Alm: "die Menschenfresser" / İnsan eti yiyenler) olarak aktarılması ile Hatschi Bratschi'nin küçük çocuğu hava balonuna kaçırdığında ısırıldığı bulgusu yan yana getirildiğinde "tückisch" sözcüğünün bu bölümde tesadüfen kullanılmadığının da ifade edilmesi mümkündür. Ayrıca şekil 32'de yamyam olarak sunulan tasvirlerden ikisinin elinde bıçak yerine kılıç olduğu görülmektedir. Tarihsel süreçlerde Avrupa'nın bakış açısında Türklerin "İslam'ın Kılıcı" olarak görüldüğü göz önüne alındığında "tückisch" sözcüğünün de etkisiyle bu bölümdeki stereotiplerin de Türk imgesine atfedildiğinin söylenmesi mümkündür.

Aber mit dem großen Messer, Kommen schon die
Menschenfresser.

Tückisch nähern sie sich leise, Kletternd nach der Affen
Weise.

„Fangt ihn nur, geschwind, geschwind!“ Schreit das
Menschenfresserkind.

„Schnell, das Wasser ist schon lau!“ Ruft die
Menschenfresserfrau. (Ginzkey, 1933: 37 / Ginzkey,
1943: 45, 46 / Ginzkey, 2019)

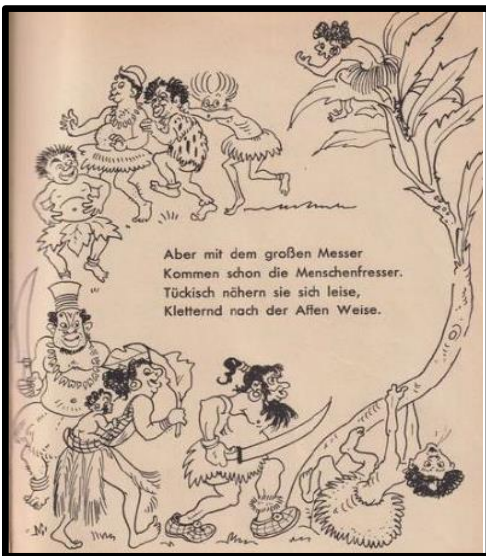
“Fakat büyük bıçakla (satırla), Yamyamlar çoktan geliyorlar.

Onlar haince sessiz sedasız yaklaşıyorlar, Maymunlar gibi tırmanarak.

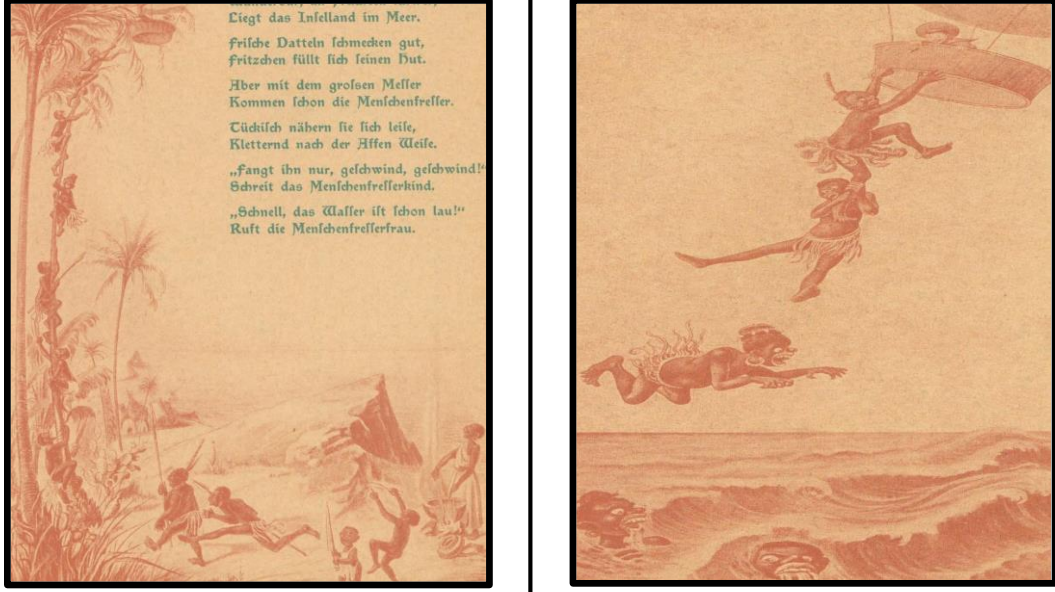
“Sadece onu yakalayın, avlayın, çabuk, çabuk!” Diye haykırıyor yamyam çocuk.
“Hızlı olun, artık su ılıyor!”, Diye bağılıyor yamyam kadın.” (Ginzkey, 1933: 37 /
Ginzkey, 1943: 45, 46 / Ginzkey, 2019).

Şekil 32. ve 33. Metinde “Tückisch” Sözcüğü Kullanılarak Türk İmgesinin
Çağrıştırıldığı, Yamyam Tasviri ile Sunulan Zenci Görselleri (Ginzkey, 1933: 38)

Şekil 34. ve 35. Metinde “Tückisch” Sözcüğü Kullanılarak Türk İmgesinin
Çağrıştırıldığı, Yamyam Tasviri ile Sunulan Zenci Görselleri (Ginzkey, 1943: 45, 46)

Şekil 36. ve 37. Metinde “Türkisch” Sözcüğü Kullanılarak Türk İmgisinin Çağrıştırıldığı, Yamyam Tasviri ile Sunulan Zenci Görselleri (Ginzkey, 2019)

Aşağıda yer alan son yazılı bulgularda ise Fritz’in hava balonu ile yolculuğa Avrupa’dan başlamasına rağmen çölleri geçerek Türk Ülkesi’ne ve Hatschi Bratschi’nin Türk Ülkesi’ndeki çocukları hapsediği evine geldiği ifade edilmektedir. Kitabın 1943 yılı basımında ise Türk Ülkesi yerine yine Doğu Ülkesi ifadesi kullanılmıştır.

Bu yazılı bulgularda Hatschi Bratschi’nin evinden çılgınlık geldiği ve bu çılgınlıkların da hava balonu ile kaçırılan ve eve kapatılıp kilitleyerek tutsak edilen diğer çocuklara ait olduğu belirtilmektedir. Hatta Hatschi Bratschi tarafından hapsedilen bu tutsak çocukların uzun süredir aç ve susuz bırakıldıkları da ifade edilmiştir.

„So fährt er übern Wüstensand, Er kommt bis in das Türkenland.“ (Ginzkey, 1933: 44, 45 / Ginzkey, 2019)

„So fährt er übern Wüstensand, Er kommt bis in das Morgenland.“ (Ginzkey, 1943: 52)

„Dort liegt auch Hatschi Bratschis Haus, Was tönt für ein Geschrei heraus?

Gefangene Kinder sind’s, die schrei’n. Der Hatschi Bratschi schloß sie ein.

Er trug sie her im Luftballon; Da schmachten sie so lange schon!“ (Ginzkey, 1933: 44, 45 / Ginzkey, 1943: 52 / Ginzkey, 2019)

“Böylelikle o çöl kumulları üzerinden yolculuk eder, ‘Türk Ülkesi’ne kadar gelir.” (Ginzkey, 1933: 44, 45 / Ginzkey, 2019)

“Böylelikle o çöl kumulları üzerinden yolculuk eder, ‘Doğu Ülkesi’ne kadar gelir.” (Ginzkey, 1943: 52)

“Hatschi Bratschi’nin evi de orada bulunuyor, Evden dışarı ne tür çılgınlık duyuluyor?

Çılgık atanlar tutsak, esir çocuklar, Hatschi Bratschi onları buraya kapatıp kilitlemişti.

O, çocukları hava balonunda buraya taşımıştı; Çocuklar burada çok uzun zamandır aç ve susuz kalmışlardı!” (Ginzkey, 1933: 44, 45 / Ginzkey, 1943: 52 / Ginzkey, 2019)

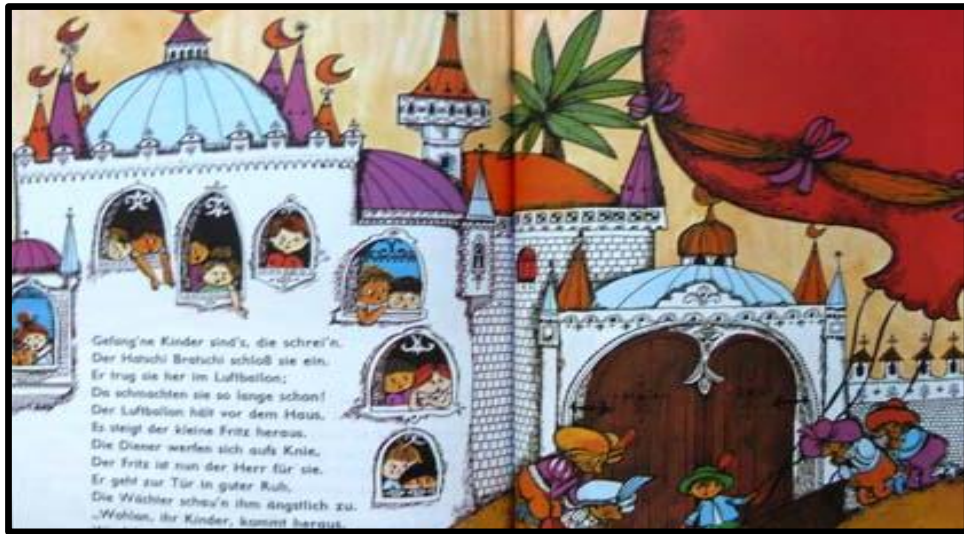
Şekil 38. Kaçırılan Çocukların Getirildiği 'Türk Ülkesi' Tasviri (Ginzkey, 1933: 44)

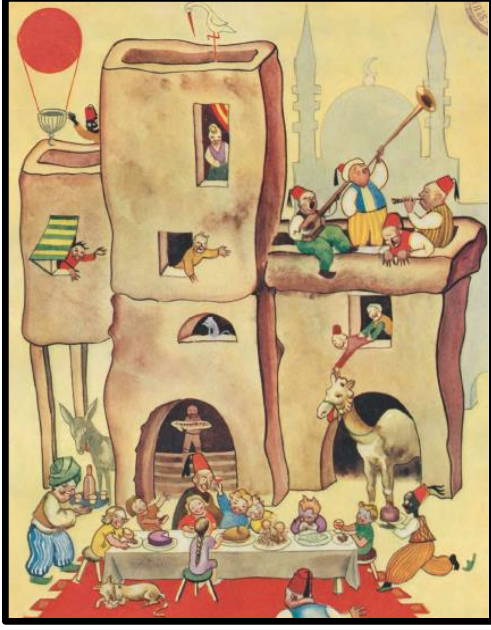
Şekil 39. Çocukların Kaçırıldığı "Doğu Ülkesi" Tasviri (Ginzkey, 1943: 52)

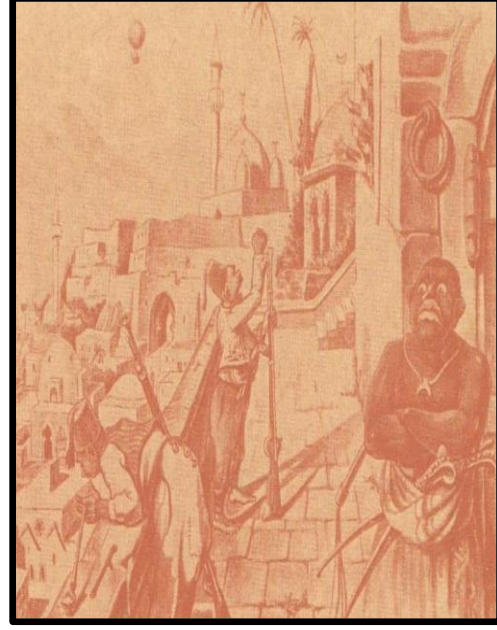
Şekil 40. Kaçırılan Çocukların Hapisten Kurtulma Tasviri (Ginzkey, 1943: 53)

Şekil 41. Hatschi Bratschi'nin Kaçırdığı Çocukları Hapsettiği Evin Tasviri (Ginzkey, 1968; akt. Grätzner, t.y.)

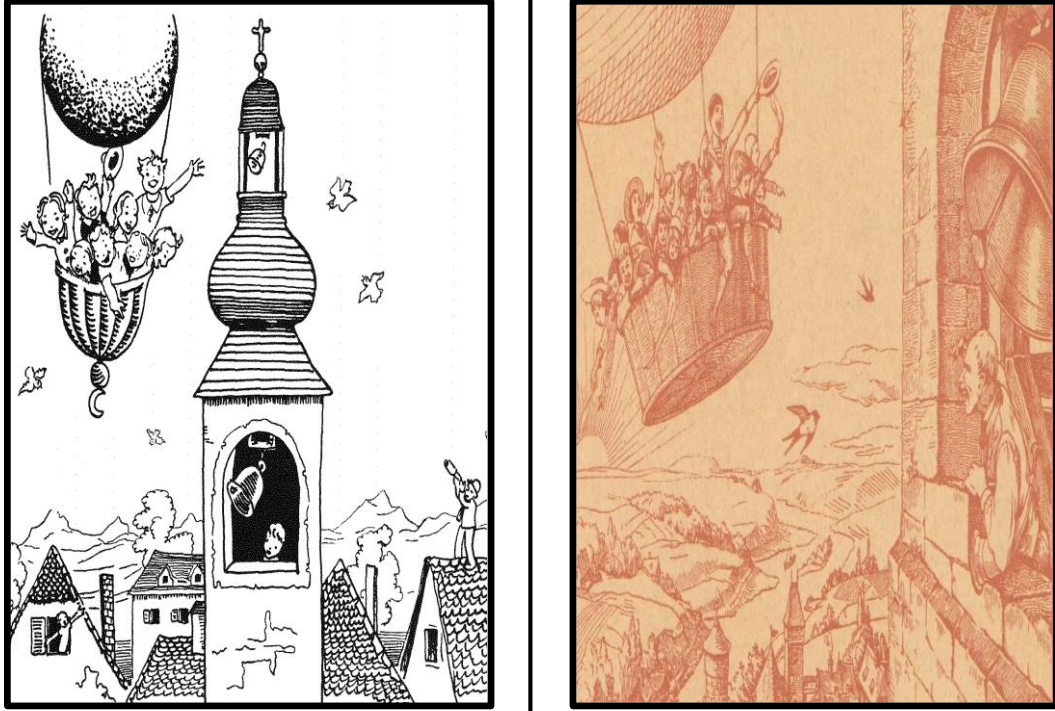

Şekil 42. Hatschi Bratschi'nin Çocukları Hapsedtiği Evin Tasviri (Ginzkey, 1933)

Şekil 43. Kaçırılan Çocukların Getirildiği 'Türk Ülkesi'nin ve Hapsedildikleri Evin Tasviri (Ginzkey, 2019)

Son metin kesitinin yukarıdaki görsel aktarımlarına bakıldığında ise yazılı içerikte hiç konu edilmeyen tasvirlerle de karşılaşmaktadır. Nitekim şekil 38'de kaçırılan çocukların getirildiği Türk Ülkesi tasviri, minareleriyle birlikte bir cami görseli ve Osmanlı mimarisini andıran bir yapı ile aktarılmaktadır. Şekil 39'da ise çocukların kaçırıldığı yer Doğu Ülkesi olarak resmedilmiş olsa da görseldeki yapıların mimari görünüşlerinin şekil 38'deki Türk Ülkesi olarak aktarılan yapı ile örtüştüğü görülmektedir. Şekil 40'ta ise yine mimari olarak benzer bir yapıdan Fritz'in kurtardığı yüzlerce çocuk ve Osmanlı Devleti'ni sembolize eden kıyafetlerle özürlü görünümlü bir muhafız görülmektedir. Şekil 41'de ise çocukların tutsak edildiği ev olarak üzerlerinde 'hilal' sembolü ile birkaç kubbesi ve birçok minaresi bulunan bir cami görseli sunulmaktadır. Bu görsel kitabın 1968 yılı basımına aittir. İstek ve İstek (2019: 69) çalışmalarında 1968 yılı bu basımda çocukların kaçırılarak Şark Ülkesi'ne götürüldüğünü belirtmektedirler. Fakat bu basımda da çocukların tutsak edildikleri yerin 1933 ve 2019 basımlarında olduğu gibi cami tasviri ile sunulması göz önüne alındığında Şark Ülkesi olarak ifade edilen yerin aslında Türk Ülkesi olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu cami görselinde de çocukların korkmuş şekilde kurtarılmak için cami pencerelerinden dışarıya baktıkları görülmektedir. Şekil 42'de ise çocukların hapsedildiği ev olarak eski bir yapı sunulmuş olsa da bu yapının hemen arka planında yine bir cami kubbesi ve caminin minareleri net bir biçimde görülmektedir. Şekil 43'te de kaçırılan çocukların getirildiği Türk Ülkesi yine cami ve minare görüntüleri eşliğinde sunulmakta ve hapsedildikleri ev de etrafında silahlı muhafızların bulunduğu bir tasvir ile aktarılmaktadır. Son bölümdeki metin kesitindeki, görsellerdeki bulgularda da görüldüğü üzere cami ve minare ile İslamiyet ve Türkler çocukları hapseden bir esaret imgesi olarak sunulmaktadır. Diğer taraftan kitapların son bölümlerinde yer alan kaçırılan çocukların evlerine döndüğü tasvirlerde ise sevinç içerisindeki çocuklar kilise ve çan görselleri ile yan yana sunulmaktadır. Çocukların hapsedildiği bölümlerdeki cami ve minare görselleriyle İslamiyet'e atfedilen esaretin tersine aşağıdaki görsellerdeki çocukların sevinci ile Hristiyanlık ise özgürlük bağlamında aktarılmaktadır.

Şekil 44. ve 45. Hatschi Bratschi’nin Kaçırıldığı Çocukların Eve Dönüş Tasvirleri
(Ginzkey, 1933: 47 ve 2019)

Türk imgesine ve İslamiyet’e yönelik stereotip içeren tüm bu bulgulardan hareketle kitabın ismi analiz edildiğinde ise ‘Hatschi’ sözcüğünün kullanımıyla aslında Türkçede ‘Hacı’ anlamına gelen Almanca ‘der Hadschi’ sözcüğünün ima edildiği düşünülmektedir. İstek ve İstek (2019: 68) kitap başkarakterinin isminde geçen ‘Bratschi’ sözcüğünün Almanca ‘braten’ fiilini çağrıştırdığına değinmişlerdir. Tarihte ortaya konulan binlerce yayında Türklerin “yakmak”, “katletmek”, “kızartmak”, “kızığa oturtmak” ve “şişlemek” suretiyle Hristiyanları katlettikleri iddia edilmiştir. Ayrıca Türklerin “Hristiyanları köleleştirdikleri”, “çocukları devşirdikleri”, “insan yağmacılığı yaptıkları” ve “hilekarlıkları” da anlatılmaktaydı (Hollenbeck, 1999; akt. Alkan, 2016: 24). Avrupa’nın Türklere dair geçmişten bugüne uzanan bakış açıları çerçevesinde kitap içeriği de göz önüne alındığında kitap ismindeki ‘Bratschi’ sözcüğünün Almanca ‘kızartmak’, ‘yakmak’ anlamlarındaki ‘braten’ fiilinden hareketle kullanıldığının ifade edilmesi mümkün olmaktadır. Bu çerçevede de kitabın isimlendirmesinin “Yakan / Kızartan Hacı’nın Hava Balonu” minvalinde oluşturulduğu düşünülebilmektedir.

3. SONUÇ

Bu araştırmada üzerinde çalışılan çocuk kitabının Almanca olduğu göz önüne alındığında Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilere kısaca değinerek çalışmanın sonucunu ele almak daha anlamlı olacaktır. Almanların Türk ulusu ile tanışmasının 15. – 17. yüzyıllarda Avrupa’da gerçekleşen Osmanlı Devleti’nin fetihleri sırasında halkı Türklerden gelebilecek kötülöklere karşı koruyabilmek için Markgraf Georg Friedrich’in gün ortasında kilise çanlarını (“Türkenglocke”) çaldırarak insanları topluca ibadet yapmaya davet etmesi ve bu süreçlerde anlatılan vaazların halkın belleğinde bıraktığı Türk korkusuyla başladığı söylenmektedir (Heger, 2009; akt. Çakır, 2012: 29). Söz konusu bu yaşanmışlığın ve bu minvaldeki durumların da Almanların belleğinde pek de olumlu bir Türk imgesi oluşturduğunun söylenmesi mümkün değildir.

Türkiye ile Almanya arasındaki ikili ilişkilerin tarihsel süreci göz önüne alındığında gerçek manada söz konusu olanın devletler arası gerçek bir dostluğun değil iki ülke arasındaki karşılıklı menfaatlerin ön planda olduğu ortaya çıkmaktadır. Belirli dönemlerde yaşanan anlaşmazlıkların sebeplerinden öne çıkan Batılı halkların içinde doğdukları medeniyete ait toplumsal yapılarının ve konularının Türk ulusu tarafından bütün derinliğiyle bilinmemesidir (Ülken, 2008:3; akt. Çakır, 2012: 31). Türklerin Alman toplumu tarafından “uyumsuz” ya da “öteki” imgesi olarak görülmesinin altında yatan sebep Türklerin Alman kültürünü ve düşünce yapısını tam anlamıyla bilmemeleridir. Diğer bir temel sebep de Almanların ülkelerinde yaşayan Türkleri tam anlamıyla tanımadıkları için Türkleri “yoksulluk kültürü”nün temsilcileri olarak görmeleri ve ülkelerinde yaşayan tüm Türkleri zihinlerinde yer alan Türk imgesiyle anlamlandırmaya çalışmalarıdır (Akpınar-Dellal, 2006: 15; akt. Çakır, 2012: 31). Bu ve benzeri bakış açıları dolayısıyla Almanlar Türkleri Batı dünyasında kabullenememekte ve Türkleri Doğu dünyası içerisinde algılamakta ve kabul etmektedirler.

Tarihsel süreçlerin zihinsel bir yansıması olarak Almanca dil dünyasında bir “sahtekarlık” ya da “dolandırıcılık” durumu söz konusu olduğunda Almanların “aldatmak”, “dolandırmak” anlamlarında “türken” fiilini kullanmaları yüzyıllardır bilinçaltlarında yer edinmiş olan Türk karşıtlığı duygularını dışa vurmaktadır. Benzer biçimde “einen Türken bauen” yapısı da “bir Türk oluşturmak” gibi düz anlamından ziyade “birini dolandırmak, aldatmaya çalışmak”, “birinin gözünü boyamak” anlamlarında kullanılmaktadır. Bir kimseyi bıçaklayarak öldürmekle tehdit eden kişiler için ise Almancada “Türkenstecher” (“Türk Bıçaklayan” / “Türk Canisi”) ifadesi kullanılmaktadır. Ayrıca Almancada “Türk korkusu”, “Türkler geliyor korkusunu” aktaran “Türkenangst” ifadesi de yer almaktadır (Keleş, 2003: 40–41). Tarih boyunca Almanca dil dünyasında yer edinmiş bu ifadeler gibi stereotip içeren daha birçok dilsel ifadenin yanı sıra bu tarz çocuk kitapları aracılığıyla da Türk – İslam imgesine yönelik olumsuz stereotiplerin çocukların bilinçaltlarına yerleştirilmeye hala devam edildiği açık bir biçimde görülmektedir. Nitekim Almanca bu çocuk kitabı ile karşılaşan çocuklara Türkler sanki dünyayı gezerek yakalayabildiği bütün çocukları kaçıran insanlarmış gibi sunulmuş olsa da aslında Osmanlı Devleti’nde devşirilen çocukların özellikleri devşirme sistemi kanununda belirtilmekteydi. Osmanlı Devleti’nin egemenliğinde bulunmayan bir bölgeden çocukların devşirilmesi söz konusu olmadığı gibi Almancanın anadil olarak konuşulduğu Almanya ve Avusturya’dan çocuk devşirildiği noktasında somut bir veri bulunmamaktadır (İstek ve İstek, 2019: 67).

Gerek “Hatschi Bratschi’s Luftballon” adlı çocuk kitabında yer alan ırkçı kullanımların tepki ile karşılanması dolayısıyla gerekse de kitaptaki görsel ve yazınsal içeriklerin çocukların pedagojik gelişimlerine uygun olmadığı düşüncesiyle kitabın bazı basımlarındaki stereotip içeren bölümler görece yumuşatılarak aktarılmıştır. Fakat her ne kadar Türk imgesine yöneltilen stereotiplerin ortadan kaldırılması adına 1943 yılı basımında Türk Ülkesi yerine Doğu Ülkesi ve Türk yerine de büyücü ifadelerinin kullanımı tercih edilmiş olsa da kaçırılan diğer çocukları kurtardıktan sonraki kutlamada Hatschi Bratschi’nin kaçırdığı ‘Fritz’ isimli çocuğa ifade ettiği “Ve Türkler de çok mutlular” (“Und auch die Türken freu’n sich sehr.”; Ginzkey, 1943: 54) cümlesi ile Doğu Ülkesi olarak ifade edilen yerin Türk Ülkesi, hava balonu içerisinde büyücü olarak aktarılan olumsuz tasvirin de Türk olduğu tespit edilmektedir. Sonuç olarak “Hatschi Bratschi’s Luftballon” adlı çocuk kitabının Türk ulusunu zalim, korkunç, acımasız, ürkütücü, gaddar, korkunç ve bu minvalde daha birçok olumsuz önyargılı betimlemelerle okurlara aktararak erek okur olan çocukların bilinçaltına Türk ulusuna yönelik düşmanca stereotipler yerleştirdiği ve sürekli tekrarlarla da bu olumsuz – düşmanca kalıp yargıları pekiştirdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Necmettin (2016). *Karikatürlerle Oryantalizm. Avrupa’nın Türk ve Türkiye Algısı*. İstanbul: Selis.
- Çakır, Mustafa (2012). Türklerin Alman Kültüründeki İmajı. *Türk – Alman İşgücü Anlaşması’nın 50. Yılında Almanya Türkleri*. Ed. Zehra Gülmüş. Eskişehir: T. C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşlarının Sorunlarını Araştırma Merkezi Yayınları. s. 27-52.
- Ginzkey, Franz Karl (1933). *Hatschi Bratschi’s Luftballon*. Salzburg: Verlag Anton Pustet.
- Ginzkey, Franz Karl (1943). *Hatschi Bratschi’s Luftballon*. Wien: Wiener Verlag.
- Ginzkey, Franz Karl (2019). *Hatschi Bratschi’s Luftballon*. Wien: Ibera Verlag.
- Gökçe, Orhan (1995). *İçerik Çözümlemesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Gökçe, Gülise & Gökçe, Orhan (2011). *Avrupa’da İslam ve Türk İmajı*. Ankara: Birleşik Dağıtım.
- Grätzner, Heinrich (t.y.) *Hatschi Bratschis Luftballon, F. K. Ginzkey, 1968*. 17.01.2021 tarihinde araştırma sitesi: <http://www.antiquepool.at/de/artikel/14889.html> adresinden alındı.
- İmançer, Dilek (2008). Stereotipleri anlamak. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, (3), 301-320. 25.01.2021 tarihinde: <https://dergipark.org.tr/en/pub/euifydhed/issue/45354/568254> adresinden alındı.
- İmançer, Dilek (2013). Sosyal psikolojik açıdan stereotip kavramının dil ve metin analizinde kullanımı. *Selçuk İletişim*, 3 (3), 128-142. 05.01.2021 tarihinde: <https://dergipark.org.tr/en/pub/josc/issue/19009/200833> adresinden alındı.
- İstek, Emrah & İstek, Gülşen (2019). Almanca yazılmış çocuk kitaplarında Türk imajı: “Hatschi Bratschis Luftballon” örneği. *Current Research in Social Sciences*. 5 (1), 61-82. DOI: 10.30613/curesosc.490977. 03.01.2021 tarihinde: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/727840> adresinden alındı.
- Keleş, Nejdet (2003). Türk dili ve kültürünün Alman dili ve kültürüne etkileri. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, s. 33-51. 17.01.2021 tarihinde: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/32725> adresinden alındı.
- Kumrular, Özlem (2016). *Dünyada Türk İmgesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kurtbaş, İhsan (2017). Etnosantrizm kıskacında muhtarlık seçimleri: köy oligarşisi ve şifreli oy. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 49, 108-120. 28.01.2021 tarihinde: <https://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=46cdd2a7-0411-494c-9a7f-86f1cb34b492%40pdc-v-sessmgr03> adresinden alındı.
- Maculotti, Matteo (2015, 26 Ağustos). «Hatschi Bratschi’s Luftballon» di Franz Karl Ginzkey. 15.01.2021 tarihinde araştırma sitesi: <https://www.bambinietopi.it/2015/08/hatschi-bratschis-luftballon-franz-karl-ginzkey.html> adresinden alındı.
- Özsüer, Esra (2018). *Türkokratia – Avrupa’da Türk İmajı*. İstanbul: Kronik.
- Türk Dil Kurumu – TDK (t. y.). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri – Güncel Türkçe Sözlük*. 17.04.2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.

- Şimşek, Ahmet (2018). *Dünyada Türk İmaji, Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*. Ankara: Pegem Akademi.
- Uluç, Talat Fatih (2003). *Kültürlerarası Etkileşim Bağlamında Alman Gazetelerinde Türkiye İmgesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı.
- Yıldırım, Ali & Şimşek, Hasan (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ZVAB & Zentrales Verzeichnis Antiquarischer Bücher (t. y.) *Hatschi Bratschis Luftballon*. 17.01.2021 tarihinde araştırma sitesi: <https://www.zvab.com/Hatschi-Bratschis-Luftballon-Rolf-Rettich-Illustr.Franz/22432951527/bd> adresinden alındı.